

Борис Черкас

Політичні відносини Великого князівства Литовського з Кримським ханатом у 1533 – 1540 рр.

З кінця XV ст. і до 30-х років XVI ст. відносини Литовсько-Руської держави з Кримом носили переважно антогоністичний характер¹. Правителі ханату, проводячи політику, спрямовану на розширення кордонів, зайняли Дністрово-Дніпровську степову зону від річок Єгорлик (приток Дністра), Синюха і Савранка (притоки Південного Буга), Тясмин (приток Дніпра) на півночі й до Чорного моря (район гирла Дніпра) на півдні. Велике князівство Литовське, якому саме і належали вище зазначені території, виявилось неспроможним завадити наступу кримців². Одною з головних причин такої слабкості Литовсько-Руської держави були часті війни, які вона вела з Московським великим князівством³. Ситуація для Вільно погіршувалася ще тим фактом, що Москва і Бахчисарай були союзниками, і Великому князівству Литовському фактично доводилося вести війну на два fronti⁴. У відносинах з ханатом правителі Литовсько-Руської держави головну ставку робили на дипломатію. Щоправда, як показали події, різноманітні домовленості і угоди залишалися на папері. Крим продовжував здійснювати регулярні напади на землі, підвласні Великому князівству Литовському. Мало того, Вільно почало сплачувати щорічні упомінки⁵.

Специфікою «кримської» політики Великого князівства Литовського було те, що у Вільні мали зважати на позицію Оттоманської Порти, у васальній

¹ З цієї проблеми дивись праці: Pułaski K. Stosunki z Mengli – Girejem chanem tatarow perekopskich (1469-1515) // Stosunki Polski z Tatarszczyzną od połowy XV wieku. – Kraków; Warszawa, 1881. – S. 1-449; Pułaski K. Machmet–Girej chan Tatarow perekopskich i stosunki jego s Polska (1515-1523). // Szkice i poszukiwania historyczne. – Serja druga. – Petersburg, 1898. – S. 283-351; Kolankowski L. Problem Krymu w dziejach jagiellonskich // Kwartalnik Historyczny. – R. XLIX. – Zeszyt 3. – Lwów, 1935. – S. 279-300; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. – К., 1993; Т. 5. – К., 1998; Т. 6. – К., 1995; Т. 7. – К., 1995; Рудницький С. Руські землі польської корони при кінці XV в. Ворожі напади й організація пограничної оборони // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 31-32. – Львів, 1899. – С. 1-54; Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV – середина XVII ст.). – К., 1997.

² Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства к Люблинской унии включительно. – М., 1915. – С. 200.

³ Там же. – С. 200-206.

⁴ Там же. – С. 199-206.

⁵ Там же. – С. 200.

залежності від якої Кримський ханат перебував з середини 70-х рр. XVI ст.⁶ З кінця XV ст. османи вважали своїми головними суперниками у Східній Європі Польщу та Литовсько-Руську державу, сприймаючи правителів Московського великого князівства, що ворогували з Ягеллонами, як союзників⁷. Але захоплення Портою Угорщини у 1526 р. і підписання 1533 р. «вічного миру» з Краковом (і, відповідно, Вільно. – *Б. Ч.*) перетворило Османів і Ягеллонів з ворогів на політичних партнерів⁸. На думку турецького вченого Галіла Іналджика, неабияку роль у такій зміні османської зовнішньої політики відіграв кримський хан Сахіб-Гірей I, якому вдалося переконати уряд Порти в намірі Московського великого князівства захопити колишню золотоординську територію у басейні Середньої і Нижньої Волги⁹. А це могло стати загрозою розповсюдженню турецького впливу на Кавказі¹⁰. Щоправда, остаточне розуміння небезпеки з боку Москви у Туреччині усвідомили на середину XVI ст.¹¹ Але вже Сахіб-Гірей I отримав фактично «карт бланш» на розширення кримської агресії супроти Московського великого князівства, не забуваючи при цьому і кордонів Литовсько-Руської держави та Польщі. Цей хан, як політичний діяч, сформувався під безпосереднім впливом оточення свого батька Менглі-Гірея I і брата Мухаммед-Гірея I і, отже, брав активну участь у здійсненні ними великодержавного курсу Кримського ханату в Східній Європі. Під час війни Мухаммед-Гірея I з Москвою у 1521-1522 рр. Сахіб-Гірей був казанським ханом, супротивником Василя III¹². У зв'язку з послабленням Криму після смерті Мухаммед-Гірея I, а також поступаючись воєнно-політичному тиску Москви, він був змушений залишити Казань у 1524 р. і від'їхати спочатку до Криму, а потім до Стамбула¹³. Напочатку 1533 р. Сахіб-Гірей у супроводі турецьких військ прибув на півострів і був проголошений кримським ханом¹⁴.

Ставши правителем Криму і, напевне, все ще вважаючи себе законним, але позбавленим влади правителем Казані, Сахіб-Гірей I не міг оцінити при-

⁶ Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400-1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари, історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримсько-татарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С. 117.

⁷ Там само. – С. 118-199.

⁸ Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы XV-XVI вв. – М., 1984. – С. 172.

⁹ Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію... – С. 119; Його ж. Османська імперія. Класична доба 1300-1600. – К., 1998. – С. 49.

¹⁰ Кримський А. Історія Туреччини. – К.; Львів, 1996. – С. 150-151.

¹¹ Іналджик Г. Османська імперія... – С. 49.

¹² Смирнов И. И. Восточная политика Василия III // Исторические записки. – Кн. 27. – М., 1948. – С. 41-42.

¹³ Там же. – С. 54.

¹⁴ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в. – СПб., 1887. – С. 404-405.

значення Василієм III ханом в Казань у 1532 р. Джан-Алі інакше, як ворожу акцію¹⁵. Відтак, природньо, що новий кримський хан фактично став продовжувачем великодержавного курсу своїх попередників. Вже в червні 1533 р. кримці, керовані Сафа-Гіреєм, піддали руйнуванню московський кордон між Мещерою і Касимовим¹⁶. 14 серпня 1533 р. 40-тисячне військо перекопців на чолі з Іслам- і Сафа-Гіреями напало на Рязанщину і суттєво спустошило край¹⁷. Зміни у східноєвропейській політиці Стамбулу та Бахчисараю змусили Сигізмунда I «к действиям, давшим определенные результаты»¹⁸. Велике князівство Литовське, будучи у безпеці з боку Криму у першій половині 1533 р., не збиралося залишатися осторонь від зазначених подій, і влітку того ж року до хана було направлено великого посла – Онікея Горностая – з пропозиціями союзу. Вільно і Краків пропонували хану, як до того його батьку і брату, 15 тис. золотих (половину – грошима, а половину – тканинами) щорічно, окрім тих років, у які хан або його піддані плюндрували Польщу і Велике князівство Литовське. Щоправда, Сахіб-Гірей I, під впливом власних успіхів у війні з Москвою, зайняв більш жорстку позицію. Він вимагав, аби 15 тис. упомінок було обов'язково доставлено «на тотъ рокъ положонный мѣсяца Ноября, который есмо умовили съ посломъ в м. Оникѣмъ». У випадку ж відсутності відповідного упомінка хан погрожував не затвердити присягу¹⁹. Серйозною проблемою на переговорах стало козацьке питання. Українські козаки з Середньої Наддніпрянщини здійснювали часті напади на улуси перекопців. Неодноразові ж скарги Сахіб-Гірея I до литовсько-руського уряду залишалися без наслідків²⁰. Особливо хана вивів з себе той факт, що під час його нападу на Московське велике князівство козаки з Черкас і Канева шарпали кримські фланги і давали притулок путивльським козакам – підданим Москви²¹. Можливо, бажаючи помститися за ці козацькі походи, а заодно і шляхом пограбування українських земель підняти бойовий дух свого війська перед великим походом на Рязанщину, у другій половині липня кримці під проводом Сахіб- і Іслам-Гіреїв наблизилися до Поділля й зупинилися у 15 милях від Брацлава. До короля надійшла інформація, що хан з калгою «тот умысль мают, хотячи пойти воевати в панства наши, в коруну Полскуу, або на

¹⁵ Смирнов И. И. Указ. соч. – С. 66.

¹⁶ Каргалов В. В. На степной границе. – М., 1974. – С. 83.

¹⁷ Малиновский А. Ф. Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между российскими великими князьями и бывшими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 год. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 5. – Одесса, 1863. – С. 365.

¹⁸ Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы XV–XVI вв.). – С. 168.

¹⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі – Акты ЗР). – Спб., 1848. – Т. II. – С. 186-187.

²⁰ Там же. – С. 186.

²¹ Там же.

Волын»²². Тому Сигізмунд I оголосив мобілізацію на Волині й Поділлі, оскільки саме ці землі мали прийняти перший удар нападників. Голова уряду наказував, аби вся тамошня шляхта «конно, а збройно поготову со всимъ почтом своим» служила аж до Різдва Христова (наказ було видано 1 серпня). Причому, в урядовому розпорядженні заборонялося залишати край навіть тим, хто мав раніше королівські грамоти про від'їзд до Вільно чи інших частин країни²³. Судячи з усього, вчасні воєнні приготування дали змогу уникнути ворожого нападу. Наприкінці серпня перекопці знову перейшли Дніпро і почали групуватися у небезпечній близькості від кордонів Великого князівства Литовського. За повідомленням старости черкаського і канівського Остафія Дашковича, степовики стояли за якихось 13 миль від Черкас²⁴. По всій країні було розіслано воєнні листи про збір земського ополчення²⁵. На цей раз кримці таки напали на Київщину та Поділля, але їхні чамбули було вчасно перехоплено і розгромлено українськими прикордонниками на чолі з київським воєводою Андрієм Немиричем²⁶. Недивлячись на татарський напад, загалом зовнішньополітична ситуація для Великого князівства Литовського залишалася сприятливою, оскільки походи кримців на Рязанщину змусили Василя III виставити проти них значні воєнні сили, а це, в свою чергу, дещо послабило напругу на литовсько-московському кордоні²⁷. Смерть же Василя III на початку грудня 1533 р. і прихід до влади трирічного Івана IV²⁸ взагалі звели нанівець московські плани щодо наступу на Литовсько-Руську державу. Але це була не єдина подія, що вплинула на подальшу політику Вільно і Кракова. Приблизно у травні-червні 1534 р. в Кримському ханаті спалахнуло полум'я міжусобної війни, цього разу між прибічниками Іслам- і Сахіб-Гіреїв²⁹.

Згадувані московські і кримські події, як уже зазначалося раніше, серйозно позначилися на зовнішній політиці Великого князівства Литовського. Під впливом деструктивних інтриг, що почалися при московському дворі, на віленському сеймі у лютому-березні 1534 р. було вирішено розпочати війну за повернення втрачених раніше білоруських і українських земель³⁰. У середині березня було видано універсал, за яким на 4 квітня призначався

²⁹ Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – Т. 3. – Lwów, 1890. – S. 420.

²³ Ibid. – S. 420-421.

²⁴ Центральний державний історичний архів України у Києві (Далі ЦДІАУК) – Ф. КМФ 36 (Литовська Метрика), оп. 1, спр. 15, арк. 218.

²⁵ Там само. – Арк. 218-219 зв.

²⁶ Ochmański I. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów Krymskich w XV-XVI w. // SMHW. – Т. V. – 1960. – S. 363.

²⁷ Карамзин Н. М. История государства Российского. – Кн. 2. – Т. 8. – СПб., 1842. – С. 84-85.

²⁸ Каргалов В. В. Указ. соч. – С. 86.

²⁹ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 328-329.

³⁰ Kolankowski L. Polska Jagiellonów. – Lwów, 1936. – S. 229-230.

збір посполитого рушення в районі Мінська³¹. Відповідно до цього важливим залишалось питання щодо того, яку позицію займе Кримський ханат у майбутній литовсько-московській війні. Тому не дивно, що розпочата серед перекопців міжусобиця сприяла литовсько-руським планам. Сигізмунд I, отримавши від О. Дашковича повідомлення про **«великій замятокъ въ Ордѣ Перекопской»**, поквапився проінформувати про це великого гетьмана Юрія Радзивіла. Останній збирав у районі Мінська війська, і король заспокоював його тим, що поки у Криму війна, **«войска наши отъ тоѣ Орды никоторо переказы пріймовати не могутъ»**³². Більше того, окремі загони перекопців продовжували тероризувати московський кордон, що спонукало Москву зібрати в районі Коломни війська³³. Припинення нападів степовиків на Київщину дало змогу Вільно активно задіяти воєнну силу воєводства у майбутній війні з Московією. В той час, як основне литовсько-руське військо чисельністю у 20 тис. чоловік стояло біля Могилева в очікуванні нових підкріплень³⁴, на Московське велике князівство у березні 1534 р. рушили дві бойові групи. Перша – Олександра Вишневецького (намісника річицького) – йшла на Смоленськ, а друга – Андрія Немирича – на Сіверщину³⁵. Недивлячись на малі сили, Немиричу вдалося знищити посад у Стародубі, а також спалити місто Радогощ³⁶. Воякам Вишневецького поталанило менше – їх було відбито від Смоленського передмістя³⁷. Поки на литовсько-московському кордоні відбувалися баталії, у Криму литовсько-руський великий посол Онікей Горностаї вів активні переговори з обома ворогуючими таборами, які самі шукали підтримки зовні. Іслам-Гірей, хоча й програв битву і втратив багато знаті, все ж зміг закріпитися у Перекопі³⁸. Таким чином йому вдалося перекрити для Сахіб-Гірея I доступ до північних країн. Така позиція давала Ісламу можливість контролювати зносини хана з Вільно і Московією, а також мати плацдарм для самостійних воєнних походів за межі Кримського ханату. Сам Сахіб-Гірей I мешкав у Кіркорі. Не дивлячись на свою перемогу, він все ж не мав достатньо сил для остаточного знищення непокірливого племінника³⁹. Фактично в Криму встановилося двовладдя⁴⁰. Сахіб-Гірей I попросив допомоги у Сулеймана I, крім того, він та Іслам-Гірей обіцяли Сигізмунду I «добрыми пріятелими быти». Іслам, користуючись своїм розташуванням, направив до Великого князівства

³¹ Ibid. – S. 230.

³² Акты ЗР. – Т. 2. – С. 339.

³³ Каргалов В. В. Указ. соч. – С. 89.

³⁴ Kolankowski L. Polska Jagiellonów. – S. 230.

³⁵ Патриаршая или Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – Патриаршая летопись). –Т.13 – М.,1904. – С. 80-81.

³⁶ Каргалов В. В. Указ. соч. – С. 89; Патриаршая летопись... – С. 80.

³⁷ Патриаршая летопись... – С. 81.

³⁸ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 329.

³⁹ Там же. – С. 329.

⁴⁰ Карамзин Н. М. Указ. соч. – С. 17-18.

Литовського посольство у супроводі королівського толмача Кулзimana⁴¹. Онікей Горностаї, ще коли почалися бої між прибічниками Іслам і Сахіб-Гіреїв, поспішив сховатися у Кафі, «выстерегаючися, абы никотороѣ трудности и шкody въ тотъ часъ не принялъ»⁴². Складна політична ситуація, в якій опинилася Перекопська Орда, значно полегшила литовсько-руському послу переговornий процес. Врешті-решт обидва кримські лідери пішли на значні поступки. Окрім загальних обіцянок щодо дружби і союзу, кримці дозволяли королівським підданим вільно їздити за сіллю до Хаджібея і на торги до Перекопа та Кафи, а також, сплативши старі мита, везти товари назад до Києва й Луцька⁴³. Причому, Сахіб-Гірей I зобов'язувався забезпечити ці купецькі валки надійною охороною⁴⁴. Кримці обіцяли не нападати на Велике князівство і Корону та стримувати від цього білгородців. Винних же у нападах Сахіб-Гірей I мав схопити і разом з їхніми родинами вислати до короля⁴⁵. Ця стаття, і особливо згадка в ній білгородських татар, багато в чому була обумовлена їхньою воєнною активністю восени 1534 р. В той час, як московські війська на чолі з князем Іваном Федоровичем Овчиною-Телепневим-Оболенським нищили білоруські й литовські землі Великого князівства, 10-тисячне військо білгородців підступило до Поділля. Отримавши від полонених інформацію про оборонні заходи польського великого гетьмана Яна Творовського та зібрані при ньому війська, степовики відмовилися від наступу і, спаливши передмістя Заславля, відійшли⁴⁶. Серйозним успіхом Горностаї стала домовленість з кримськими правителями про зменшення річних упомінок. Сахіб-Гірей I мав отримувати 200, а Іслам-Гірей – 60 поставів «лунського» сукна з виплатою 30 червня. У випадку ж нападу когось з їхніх підданих упомінок взагалі не виплачувався⁴⁷. Хан мав посилати своїх послів до Великого князівства Литовського тільки у крайньому випадку, фінансуючи їх з упомінку. Основні ж зносини мусили відбуватися через гінців, але при цьому застерігалось, що кримський гонець повинен мати не більше трьох чоловік супроводу⁴⁸. Приймавши присягу від хана, Горностаї повернувся до Великого князівства Литовського у супроводі Сахіб-Гіреєва посла Девлет-мурзи⁴⁹. Вже в квітні у Вільно було споряджено нового великого посла Василя Тишкевича. Послу ставилося за обов'язок взяти з Сахіб-Гірея I присягу, ідентичну присязі 1517 р., укладеній тоді між Богатир-Гіреєм і Ольбрахтом Гаштольдом, бо докончальний лист, надісланий ханом, був, на

⁴¹ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 329.

⁴² Там же. – С. 329.

⁴³ ЦДІАУК. – Спр. 15, арк. 225, 210 зв.

⁴⁴ Там само. – Арк. 210 зв.

⁴⁵ Там само. – Арк. 210 зв. – 211.

⁴⁶ Kronika Marcina Bielskiego. –Т. II (Kn. IV, V). – Sanok, 1856. – S. 1065.

⁴⁷ ЦДІАУК. – Спр. 15, арк. 211.

⁴⁸ Там само. – Арк. 211.

⁴⁹ Там само. – Арк. 215 зв.

думку короля, «не потому справенъ», як за пращурів⁵⁰. Крім того, Тишкевич мав закріпити домовленості між Горностаєм і Сахіб-Гіреєм I. Що стосується упомінок, то Девлет-мурза передав ханське прохання затримати їх у Києві до спеціального повідомлення⁵¹. У першій подорожі Василя Тишкевича до Криму багато білих плям. Офіційна версія Сигізмунда I, викладена Сахіб-Гіреєм I у грудні 1537 р., зводилася до того, що Тишкевича з упомінками було направлено до хана, але Іслам-Гірей перехопив литовсько-руського посла і привласнив упомінки собі⁵². Але дана версія була викладена уже після Ісламової смерті, коли королю було конче необхідно приховати свої контакти з опозиційним царевичем. На нашу думку, у першій половині 1535 року Василь Тишкевич, староста черкаський і канівський⁵³, їхав до Криму з головним завданням – змусити перекопців до нового походу на Московську державу. Саме в цей час закінчувалася підготовка наступу Великого князівства Литовського на Стародуб⁵⁴. І упомінки, які віз В. Тишкевич, призначалися саме для цього. В той же час питання, хто саме мав організувати даний похід – Іслам чи Сахіб-Гірей I, – великого значення не мало. Більше того, швидше за все саме Іслам був тією силою, на яку у Вільно робили ставку. Бо навряд чи Сигізмунд I і Пани-Ради мали ілюзії щодо того, що царевич погодиться пропустити їхнього великого посла з коштовностями до хана. Літні події засвідчили успіх литовсько-руського посольства. В середині серпня 1535 р. чамбули перекопців на чолі з Іслам-Гіреєм підступили до Рязанщини. Москва змушена була припинити підготовку наступу на Вільно й завернути послані раніше до Стародуба полки⁵⁵. Внаслідок цих дій війська Литовсько-Руської держави, зміцнені загонами з Польщі, змогли з 16 липня по 29 серпня здобути Гомель, Почеп, Радогощ і Стародуб⁵⁶. До кінця війни кримці систематично тероризували московські кордони⁵⁷, сприяючи цим Вільно.

У лютому 1537 р. було підписане п'ятирічне перемир'я між Литовсько-Руською і Московською державами з відправною датою 25 березня⁵⁸. Зменшення напруги на Сході не принесло Вільно полегшення, оскільки в тому ж році загинув Іслам-Гірей. Царевич залишив Крим і направився до

⁵⁰ Там само. – Арк. 224 зв., 226.

⁵¹ Там само. – Арк. 231.

⁵² Там само. – Арк. 231 зв.

⁵³ Дашкович помер навесні 1535 р.

⁵⁴ Kolankowski L. Op. cit. – S. 231.

⁵⁵ Каргалов В. В. Указ. соч. – С. 91.

⁵⁶ Kolankowski L. Op. cit. – S. 231.

⁵⁷ Каргалов В. В. Указ. соч. – С. 91-93.

⁵⁸ Любавский М. Литовско-Русский сейм. – М., 1901. – С. 269; Похлебкин В. В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет. – М., 1995. – С. 379.

ногаїв⁵⁹. Судячи з усього, на такий крок його змусила втрата підтримки з боку кримського населення. Феодали, які підтримували його, або загинули, або перейшли до табору прихильників Сахіб-Гірея I, який здійснював небезуспішну зовнішню політику, посполите ж населення просто втомилося від руйнівних громадянських воєн. Іслам-Гірей не очікував з боку ногайської знаті якоїсь небезпеки. Цим скористався місцевий мурза Баки, який, аби прислужитися Сахіб-Гірею I, а можливо, і за його намовлянням, зібрав 100 чоловік, зненацька напав і вбив Іслама⁶⁰. Загибель головного опозиціонера одразу позначилася на політиці Криму. Сахіб-Гірей I, не вагаючись, прислав до короля свого гінця Текеша з повідомленням про смерть царевича і про те, що хан повністю взяв у свої руки всю Перекопську Орду⁶¹. А незабаром до Кракова прибув і великий посол хана князь Бумак. Він привіз ту ж інформацію з доповненням про необхідність надіслання попередніх і теперішніх упомінок⁶². Вимоги Сахіб-Гірея I, на перший погляд, були досить незначними. Та й сама кандидатура посла мала заспокоїти Сигізмунда I, оскільки Бумак був братом Адрагмана⁶³, лідера так званої «пролитовської» партії у Криму за часів правління Менглі- й Мухаммед-Гіреїв⁶⁴. Проте у Кракові й Вільно не впадали в оману щодо зміцнення позицій Сахіб-Гірея I і, відповідно, Кримського ханату у Східній Європі. Тому, не гаяючи часу, до хана було відправлено королівського гінця Хаску разом з Текешем. Хаска мав передати Сахіб-Гірею I королівську відповідь, мовляв, у Короні й Великому князівстві Литовському задоволені кінцем розбрату серед перекопців, упомінки готові і будуть надіслані взимку разом з великим послом у супроводі Бумака⁶⁵. Реально ж король вирішив у березні зібрати у Вільно вальний сейм, на який направив від себе лист з Іваном Горностаєм. Давши загальний огляд Сахіб-Гіреєвих прохань, Сигізмунд I попереджував Панів-Ради, що хан, маючи в своїх руках всю Орду, може в будь-який момент напасти, бо Іслам-Гірей вже нема, і, відповідно, нема кому стримувати агресивні плани кримського уряду. Причому, король зазначав, що сплата упомінок не зменшить цю небезпеку. Тому Пани-Ради мали подумати про забезпечення кордону належною обороною⁶⁶. Сейм виніс постанову про «плать на всихъ подданыхъ своихъ с коня по 20 грошей, то есть з осми служобъ...», так що «за тыи пенязи выправили ихъ милость на замки украинныи тысячу

⁵⁹ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в. – СПб., 1887. – С. 402.

⁶⁰ ЦДІАУК. – Спр. 15, арк. 230.

⁶¹ Там само. – Арк. 230-230 зв.

⁶² Там само. – Арк. 231-231 зв.

⁶³ ЦДІАУК. – Спр. 15, арк. 180 зв. – 181.

⁶⁴ Сыроечковский В. Е. Мухаммед-Герай и его вассалы // Ученые записки МГУ. – Вып. 61. – Т. 2. – М., 1940. – С. 52.

⁶⁵ ЦДІАУК. – Спр. 15, арк. 230 зв. – 231 зв.

⁶⁶ Там само. – Арк. 182 зв. – 184.

коней»⁶⁷. У випадку ж явної загрози ворожого вторгнення мало зібратися все земське ополчення у відповідному місці⁶⁸. У червні того ж року Сигізмунд I, на прохання Панів-Ради, наказав підскарбію земському Івану Горностаю видати 5000 коп грошей на найм і відправку до Києва додаткових 1000 кінних вояків⁶⁹. У вересні король наказав послати до Києва й міст на московському кордоні «збожья и живностей и спижовъ...»⁷⁰. У цей час ситуація на півдні ставала критичною. Сахіб-Гірей I прямо заявив свої претензії на великі упомінки і взагалі, як зазначав король, «подноситъ ся въ таковыє пыхы къ намъа строгимъ своимъ писаньемъ и отповѣдью на панства наши позвалы чинитъ». Причому, Сахіб-Гірей I не обмежився погрозами, а «вжо почалъ и людей своихъ въ земли наши (королівські. – Б. Ч.) всылати»⁷¹. Така агресивність хана лежала не тільки в площині внутрішньокримських відносин, а й у тій політичній кризі, яка вимальовувалася на середину 1538 р. у Східній Європі, особливо у басейні нижнього Дунаю. Молдавський правитель Рареш протягом 30-х років XVI ст. вів війну з Польщею за Покуття. У 1537 році він активізував зносини з Габсбургами, відтак займаючи антиосманську позицію. Порта, що вже завоювала добру частину Угорщини і таким чином значно заглибилася у Центральну Європу, потребувала забезпечення флангів. Та міра залежності, яку мала Молдавія від Туреччини, вже не задовольняла останню. А антиосманська позиція Рареша і його зносини з Габсбургами послужили катализатором наступу Порти на це дунайське князівство. У вересні 1538 р. Сулейман I на чолі величезної армії, чисельність якої, за розрахунками сучасників, становила 250 тис. вояків і 300 гармат⁷², вступив до Молдавії. Кримці мали атакувати Рареша зі сходу⁷³, Сигізмунд I побоювався, що турки не зупиняться на Молдавії і рушать далі на північ, до ще не зайнятих угорських територій⁷⁴. У цій ситуації Сахіб-Гірей I намагався здобути якомога більше власних дивідендів, та й турки щедро забезпечували його грошима і зброєю⁷⁵. У вересні українські роз'їзди повідомили про переправу через Дніпро кримського війська, яке мало гармати і гаковниці⁷⁶. По Великому князівству Литовському було оголошено збір земського ополчення. Шляхта литовських і білоруських земель збиралася у своїх воєводствах, і тому весь тягар оборони ліг, як і раніше, на плечі України. Київське, Воли-

⁶⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – К., 1907. – С. 16.

⁶⁸ Любавский М. Литовско-Русский сейм. – С. 271.

⁶⁹ Там же. – С. 17.

⁷⁰ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 347.

⁷¹ Там же. – С. 346.

⁷² Там же. – С. 346.

⁷³ Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы XV–XVI вв. – С. 192.

⁷⁴ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 346.

⁷⁵ Там же. – С. 346.

⁷⁶ Любавский М. Литовско-Русский сейм. – С. 271.

нське і Подільське ополчення перекрили кордон⁷⁷. Це виявилось вчасним, з огляду на те, що саме в цей час трапились згадані вище наскоки кримців. Можливо, Сахіб-Гірей I випробовував сили прикордонників. Але А. Немиричу вдалося перекрити шлях нападам і завдати їм поразки⁷⁸. Ті ж із степовиків, хто уникнув загибелі чи полону, відступили до Хаджибейського лиману. Причому, дорогою вони захопили багато людей, які працювали на пасіках. Щоправда, цей успіх виявився тимчасовим: польсько-український загін на чолі з Бернардом Претвичем наздогнав кочовиків і розгромив їх вщент. Було звільнено ясир і захоплено 170 коней, половина з яких виявилася турецькими. Знаменно, що згадуваний бій став бойовим хрещенням майбутнього героя прикордонних воєн із степовиками Б. Претвича⁷⁹. Поразка, нанесена молдаванами кримцям під Штефенештем, остаточно охолодила бойовий запал Сахіб-Гірея I і змусила його відступити до Очакова, не зачіпаючи кордонів Корони Польської і Великого князівства Литовського⁸⁰. Невдачі перекопців додали впевненості литовсько-руській стороні на переговорах у Криму. В листі до хана король дорікав Сахіб-Гірею I за те, що «пріязнь нашу бачити не хочешъ, и съ пыхою къ намъ пишешъ, яко бы не хотячи о пріязнь нашу дбати». Що ж стосується упомінок, то Сигізмунд I прямо казав, що платили їх Мухаммед-Гірею I за те, що він воював проти ворогів Великого князівства Литовського і Корони Польської, а «не съ повинности». Тому Литовсько-Руська держава готова платити за союз обумовлені раніше з Сахіб-Гіреєм I упомінки⁸¹, тобто 200 поставів лунського сукна. Якщо ж хан не пристане на пропозиції литовсько-руського посла і буде надалі загрожувати кордонам, то Сигізмунд I відверто попереджував про готовність відстоювати власні інтереси зі зброєю в руках⁸².

Навесні 1539 р. кримські чамбули переправилися через Дніпро, загрожуючи як Литовсько-Руській державі, так і Польщі. По Великому князівству Литовському було розіслано спеціальні листи про збір земського ополчення. Король суворо наказував Панам-Ради, аби вони «чуйность великую мели»⁸³. На початку травня з Києва, Канева і Черкас прийшли повідомлення про рух кримського війська «**уверхъ Дѣпра мимо Чернигова на Лоеву горю**». Тепер під прямою загрозою вторгнення опинилися центральні райони країни⁸⁴. Саме в цей час українські козаки здійснили ряд нападів на

⁷⁷ Там же. – С. 271.

⁷⁸ Ochmański I. Op. cit. – S. 363.

⁷⁹ Сергійчук В. І. Барський староста Б. Претвич // Укр. іст. журн. – 1990. – № 3. – С. 125.

⁸⁰ Любавский М. Литовско-Русский сейм. – С. 273.

⁸¹ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 348.

⁸² Там же.

⁸³ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. V. – С. 18.

⁸⁴ Там же. – С. 17.

окремі татарські загони в районі дніпровських переправ⁸⁵. Сигізмунд I наказав Панам-Ради зібрати військо «на местце служшное а пригожее...». Виняток робився тільки для волинських загонів. Прикордонні старости повідомляли про підготовку білгородськими козаками разом з очаківськими нападу на Поділля і Волинь. Тому волинцям наказувалося зібратися «на Бережномъ межи Городка и Дубровицы»⁸⁶. А вже звідти вони «въ часъ потреби» мали йти до основного війська⁸⁷. Татарські козаки таки напали на подільські землі Корони і Великого князівства. В цей час знову добре зарекомендував себе Бернард Претвич, який, очоливши загони з Брацлавщини, Белзщини та інших місцевостей, наздогнав татар за Бериндою і в трьох нічних зіткненнях розбив їх. Українцям дісталось 560 коней, в тому числі 200 турецьких. Через деякий час білгородці і очаківці разом з 300-ми турецькими вояками повторили напад, тепер у напрямку Вінниці. Не маючи достатніх сил, Б. Претвич уникнув відкритого бою і організував засідку під Чаплакчесю. Ця воєнна хитрість завершилася повним успіхом. Білгородці були розбиті, а їхній ватажок Атока потрапив у полон і був посаджений на палю⁸⁸.

Хоча у червні надійшла заспокійлива інформація про ліквідацію загрози татарського вторгнення, проте війська все одно не розпускалися ще декілька місяців⁸⁹. Судячи з усього, остаточно воєнне напруження було зняте у жовтні внаслідок походу кримців на Москву. Таким чином, активні маневри татар вздовж українських земель навесні-влітку 1539 р. виявилися демаршем Сахіб-Гірея I. Бо саме в цей час між кримським урядом і Василем Тишкевичем відбувалися інтенсивні переговори. Результатом їх стало укладення на початку 1540 р. нової угоди і видача ханом ярлика. В основі її лежали ті ж пункти, що і в угодах 1517 та 1532 рр. Хану вдалося знову виторгувати 15-тисячні упомінки і їх дворазову на рік сплату. В той же час самі упомінки залишалися «суконними»: 1 постав «лунського» сукна за 33 золотих. Визначення цієї виплати було, як і в старому варіанті, «за добрость», а не з повинності. Що стосується кримських гінців і послів, то стосовно перших все залишалось по-старому; перекопські послі ж отримали право приїзду, хоча і в обмеженій кількості – валкою у 10-20, «а набольшь пол-третьядцать чоловік». Утримання всіх інших гінців і послів мало відбуватися за рахунок упомінок⁹⁰.

Отже, на початку 40-х рр. XVI ст. Великому князівству Литовському і Короні Польській вдалося вийти зі стану постійної війни з Кримським ханатом і укласти з ним угоду на нових, дещо вигідніших умовах, ніж це мало

⁸⁵ Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского (1545-1572). – М., 1843. – С. 21.

⁸⁶ Там же. – С. 19.

⁸⁷ Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского (1545-1572). – М., 1843. – С. 20.

⁸⁸ Сергійчук В. І. Назв. праця. – С. 125.

⁸⁹ Любавский М. Литовско-Русский сейм. – С. 283.

⁹⁰ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 362-364.

місце у перших двох десятиріччях XVI ст. Угода 1540 р. знаменувала перехід до нових стабільніших відносин між державами. І хоча на кордоні продовжувалися часті сутички між степовиками і українським населенням, вони вже мали суттєву відмінність. Раніше Крим проводив безперервні широкомасштабні воєнні акції з великою глибиною прориву аж до Вільно і Любліна. За таких обставин відбувався регрес колонізації лісостепової і степової смуги України. З 40-х рр. воєнні дії на кордоні велися здебільшого силами невеличких загонів чисельністю у кілька десятків чоловік. Це одразу позначилося на посиленні нової хвилі колонізаційного руху, кількісному рості козацтва й переході його від оборонної стратегії до наступальної у степах Північного Причорномор'я і Криму.